

LEO NOORDEGRAAF

Zo zijn reeds vóór het midden van de 16e eeuw diep de karaktertrekken van onze commercie gegrift: trekken die een latere ontwikkeling — de vaart, nog in de loop van de 16e eeuw in de Middellandse Zee en naar de Afrikaanse eilanden; de stersgewijze uitspreiding daarna van onze handel, rond 1600, naar de Levant, naar Guinea en Zuid-Amerika en naar Oost-Indië — wel heeft kunnen verscherpen, maar in wezen niet heeft veranderd¹.

Israels bedoeling met *Dutch primacy in world trade* is een geschiedenis te schrijven van de Nederlandse superioriteit in de wereldhandel vanaf de oorsprong tot de desintegratie in de achttiende eeuw; naar eigen zeggen, een gevaarlijke onderneming — valkuilen en lange tenen van collega's — maar wel noodzakelijk. Ook een waagstuk en mijns inziens een lofwaardig initiatief. Wie durft een dergelijk onderwerp met zo'n reikwijdte en over zo'n lange periode aan te vatten? Israel dus; en ik, zelf meer van het kleine gebaar, waardeer die moed. Het resultaat is een overzicht van de rol van de Republiek in de wereldhandel dat als richtsnoer zijn nut zal opleveren. Maar het biedt meer:

My essential object is to try to explain the nature of Dutch world entrepot, how it functioned and the stages through which it evolved, and to emphasize the fundamental interaction between the different strands of Dutch trade with widely diverse parts of the globe [aldus Israel (ix)].

Het is vooral die verklaringspoging die het boek boeiend maakt. De oorzaak van de *Rise and fall of the Dutch empire* wordt namelijk gezocht in de politiek-institutionele en militaire geschiedenis van de vroegmoderne tijd. Op zichzelf beschouwd lijkt dat niets bijzonders — vroeger hebben hele generaties historici zo'n kader gekozen — maar anno 1990 is deze benadering in zekere zin schokkend, omdat zij indruist tegen de thans dominerende en veelal tot heerlijkheid bevorderde economische geschiedschrijving, die de verklaring voor handelsbewegingen in de eerste plaats in economische en demografische lange-termijn processen zoekt. Daar komt bij dat Israel deze spraakmakende benadering niet en passant wegwuift, maar, alvorens het primaat van de politiek te ontvouwen, een aanval op de serialisten doet. Met name Braudel is doelwit.

Braudel passé

Waartegen richt Israel zich precies? Als voorproefje tegen Braudels opvatting dat er gedurende de late middeleeuwen steeds slechts één middelpunt in de Europese economie was. Israel echter

1 Z. W. Sneller, 'Economische en sociale denkbeelden in Nederland in den aanvang der 19e eeuw (1814-1830)' in: *Idem, Bijdragen tot de economische geschiedenis* (Utrecht-Antwerpen, 1968) 203.

beweert dat er niet één, maar verschillende—regionale—knooppunten waren: Genua, Venetië, de Zuidduitse handelssteden, Lübeck, Londen, Antwerpen. Pas na 1550 ontstond er een algemene stapel voor de wereldhandel die de top van een markthiërarchie vormde. Antwerpen vormde nog een overgangsverschijsel, maar het was Amsterdam, of liever het Noordnederlandse kustgebied, dat omstreeks 1600 het eerste middelpunt van de wereldhandel werd en dat aldus de overgang van het 'poly-nucleaire' systeem van de late middeleeuwen naar het 'mono-nucleaire' systeem van de vroegmoderne tijd belichaamde. In aansluiting hierbij stelt Israel dat deze verandering niet zoals Braudel en vele andere historici menen een verschuiving van het economisch zwaartepunt van Zuid- naar Noord-Europa betekende.

Na dit opstapje wordt zwaarder geschut in stelling gebracht. Onder vuur komt in het bijzonder Braudels opvatting dat de dominantie in het massagoederenverkeer de sleutel is tot de handelsheerschappij aan het eind van de zestiende eeuw. Het Hollandse overwicht in het vervoer van graan, hout, zout, vis, en dergelijke leidde volgens de *grand maître* tot een algeheel overwicht in de wereldhandel. Het ontstaan van dit overwicht wordt door Braudel en de 'Braudelians'² gezien als uitvloeisel van golfbewegingen in de Europese economie, die bekend staan onder de naam seculaire trend. Als het juist is, aldus Israel, dat de Nederlandse wereldhandelshegemonie in essentie uitdrukking was van de zestiende-eeuwse Europese seculaire trend en dat het Nederlandse commerciële overwicht zijn oorsprong vond in de dominerende positie van de Hollanders in het massavervoer naar en uit de Oostzee, dan moet het grondritme van de ontwikkeling van de Hollandse stapelmarkt dat van de handel in massagoederen zelf zijn. Aangezien na 1650 het Hollandse massagoederenvervoer kromp, moet logischerwijs volgen dat de Hollandse stapel zelf na dat jaar achteruit ging en die neergang een kenmerk van wat in de Braudeliaanse terminologie *renversement de la tendance seculaire* heet.

Deze voorstelling van zaken wordt nu door Israel bestreden. Ten eerste tekent hij bezwaar aan tegen de tendens het belang van het Baltisch massagoederenverkeer voor het ontstaan van het Hollands overwicht in de wereldhandel te overschatten en het belang van de Hollandse deelname in de handel in luxe-goederen, inclusief die in hoogwaardige produkten vanuit het Baltisch gebied, te onderschatten. Voorts meent hij dat het overwicht van de Hollandse stapelmarkt in de wereldhandel na 1590 niet kan worden verklaard uit ontwikkelingen in het Balticum, noch uit het Hollandse massagoederenverkeer op dat gebied. Ten derde is het zijns inziens een vergissing de Hollandse stapel na 1650 te zien inzakken overeenkomstig Braudels visie op de omslag van de seculaire trend. In plaats van diens *rise-and-fall rhythm*, verbonden als het is met de op- en neergang van de Baltische graanhandel, onderscheidt Israel zeven opeenvolgende fasen in de ontwikkeling van de Hollandse commerciële wereldhegemonie. Dat deze periodisering sterk op politieke en militaire criteria rust, zal na wat is gezegd over de verklarende waarde die Israel aan niet-primair economische factoren hecht, niet verbazen. De centrale vraag in mijn discussiebijdrage luidt nu: kan het Braudelianisme inderdaad naar de vuilnisbak van de historiografie verwezen worden?

Een onbeslist duel

Van groot belang acht ik de nadruk die Israel legt op de betekenis van politieke en militaire factoren voor de economische geschiedenis. Zijn kritiek op Braudel c. s. is boeiend. Wel vraag

2 Israel heeft van de Nederlandse historici vooral de Wageningers op het oog. A. M. van der Woude genoot al in 1986 het voorrecht met naam en toenaam bij dit gilde te worden ingelijfd (zie J. I. Israel, 'The phases of the Dutch straatvaart (1590-1713)', *Tijdschrift voor geschiedenis*, IC (1986) 12).

ik mij af of Israel niet wat ver doorschiet in de richting van de vooroorlogse geschiedschrijving. Niemand kan er zijn ogen voor sluiten dat economisch-historici de laatste decennia zo gebiologeerd zijn geweest door trends en golfbewegingen in economie en demografie dat andere factoren verwaarloosd zijn. Overigens wil ik onmiddellijk hier aan toevoegen dat deze deterministische geschiedschrijving als reactie op het voluntarisme van de grote-mannen- en tirannen-geschiedenis uiterst nuttig is geweest. Maar goed, een correctie à la Israel is op zijn plaats, zij het dat hij de ene eenzijdigheid voor een andere inruilt. Als reactie blijft het boek te veel in een antithese steken, waar een synthese mogelijk had kunnen zijn. Afgezien van de kritiek op het Braudelianisme lijkt het boek qua strekking nu erg veel op de traditionele geschiedschrijving waarin handelsbloei en stapelmarkt altijd al graag in het kielzog van het succes van de Nederlandse statenbond zijn gezien, maar waarin de latere pluspunten van het Braudelianisme nog schitteren door afwezigheid.

Dit sluit natuurlijk niet uit dat Israel 'gelijk' heeft. Omdat hij echter nauwelijks op de analyses, argumentaties en methodologie van de serialisten ingaat, is het moeilijk te beoordelen wie krediet mag hebben. Nergens worden prijs- en bevolkingsbewegingen diepgaand geanalyseerd en vervolgens de serialistische interpretaties ontkracht. Althans, dat vind ik, want vermoedelijk meent Israel door middel van zijn uitvoerige beschrijvingen van politieke en militaire gebeurtenissen dat hij de visie van Braudel c. s. wel voldoende weerlegt en economische op- en neergang voldoende aan het primaat van de politiek ketent. Beschrijven en bewijzen zijn echter twee verschillende zaken. Waarom dit zo scherp gesteld? Niet in de laatste plaats omdat Israels methode het serialisme onvoldoende recht doet om zijn fasering en verklaring te kunnen onderschrijven.

Een kritiek die de serialisten fixatie op granen en handel op het Baltisch gebied verwijt, honoreert tevens onvoldoende dat tal van andere trends in het serialisme zijn geconstrueerd. Het 'seculaire denken' beoogt nu juist aan te tonen dat de trends, op basis van een voortdurende spanning tussen bevolkingsontwikkeling en agrarische produktiviteit, zich overal in economie en samenleving in een min of meer synchrone ritmiek manifesteerden.

Voorts vind ik dat om overtuigd te zijn een kritiek op het Braudelianisme de seculaire trend op zijn minst ook op Europees niveau zou moeten bekijken. Immers, dit ritme is volgens de discipelen van deze theorie een internationaal verschijnsel dat niet tot de Hollandse economie beperkt bleef. Uit de gepresenteerde reeksen krijgen we daarover nauwelijks informatie. Als Israel trends van elders op die van de Republiek zou hebben betrokken, had hij ook kunnen constateren dat niet alle Braudelianen klonen zijn³. Hij zou dan hebben gezien dat zij de uitzonderlijke geschiedenis van de Republiek aan relatieve kostenvoordelen, in het bijzonder waar het de graanprijzen betreft, hebben gekoppeld. Door daar niet op in te gaan weet hij het verklaringsmodel waarin lage graanprijzen — buiten de grenzen — hoge winstmarges en/of concurrentiekracht en — binnen de grenzen — internationaal afwijkende koopkrachtheffingen, werkgelegenheidsimpulsen, soepel functionerende arbeidsmarkten en een 'moderne landbouw' genereerden, niet genoeg op waarde te schatten. Deze problematiek blijft buiten beeld en dit heeft tot gevolg dat zijn kritiek op de visie waarin massagoederenvervoer het fundament van de stapelmarkt vormde, zijn doel voorbijschiet. Vooralsnog ben ik er dan ook niet van overtuigd dat Israel voldoende aantoonde dat het Nederlandse overwicht in de wereldhandel in de

3 Zie bijvoorbeeld J. A. Faber, *Dure tijden en hongersnoden in preïndustriële Nederland* (Amsterdam, 1976). Waarom Israel Abel, de aartsvader van de seculaire trend, niet gebruikt, wordt niet duidelijk. Diens invloed op de bij ons dominerende economische geschiedenis is ook altijd veel groter geweest dan die van Braudel. (Voor relativisering (!) van Braudels betekenis zie J. A. Faber, 'Ernest Labrousse', *Theoretische geschiedenis*, IX (1982) 147-158).

zeventiende eeuw niet kan worden verklaard in termen van het traditionele overwicht in het massagoederenvervoer. Natuurlijk leidde overwicht in bulkverkeer niet vanzelf tot hegemonie in het vervoer van hoogwaardige produkten, maar de visie dat eerstgenoemde branche met al zijn genoemde gevolgen een essentiële voorwaarde is geweest voor de *rich trades* wordt niet ontkracht. Mogelijk zou dit wel het geval zijn geweest als Israel een kwantitatieve vergelijking zou hebben beproefd tussen de economische betekenis van de twee typen vaarten en goederenstromen. Uiteraard een moeilijke zaak, maar nu blijft het praktisch bij een postulaat, waar het om het uitzonderlijk belang van de luxehandel gaat. Een zekere afweging op een aantal deelreinen, onder meer in termen van kosten en baten, had ter ondersteuning van zo'n belangrijke stelling toch gemaakt kunnen worden⁴.

Nu kan hiertegen in worden gebracht dat het slechts Israels bedoeling is de betekenis van de graan-, c. q. Baltische handel voor de stapelmarkt te relativiseren. Laten we aannemen dat dit zo is (ik geloof overigens dat het hem om meer gaat⁵), dan nog ben ik geneigd *Dutch primacy* weinig krediet te geven. In de hele internationale handel en op de stapelmarkt is de graanhandel—door tijdgenoten als 'moedernegotie' aangeduid—op zijn minst een hoeksteen geweest van waaruit en op basis waarvan het hele netwerk van talloze handelsstromen zich kon ontwikkelen. Zonder de Baltische handel zou die markt (en de aard en omvang van handelsstromen op andere gebieden) er na 1590 wel heel anders hebben uitgezien. Zelfs als de omvang van de graanhandel op de Oostzee moet worden gerelativeerd, dan blijft de invloed van de prijsbeweging, ook voor de totale prijsvorming, relevant. Ik wil hiermee uiteraard niet zeggen dat de graanhandel op het Balticum dat hele tijdvak van hetzelfde belang bleef⁶.

Ik grijp ook nog even terug naar de terloops genoemde bevolkingsontwikkeling. Wie het serialisme wil ontcrachten kan (andere vraagfactoren buiten beschouwing gelaten) zeker niet aan de demografie voorbijgaan. De bevolkingsbeweging is in deze theorie namelijk van essentieel belang voor het begrijpen van de betekenis van de graanhandel en het functioneren van de stapelmarkt. Nergens in het boek echter wordt dit geloofsartikel aangepakt. De demografie ontbreekt nagenoeg, waardoor mijns inziens de kritiek op Braudel c. s. bij voorbaat langs het neo-malthusiaanse bolwerk heenschiet.

Het is goed mogelijk dat Israel meent dat de evocatieve kracht van zijn schetsen een echte confrontatie met de serialisten overbodig maakt en de door hem aangedragen 'feiten' voldoende zijn om het gelijk van zijn fasering aan te tonen⁷. Nu ben ook ik er van overtuigd dat oorlog en vrede, dat allianties en *renversements* daarin, dat embargo's en blokkades, dat kaperijen en confiscaties, enz., enz. de economische ontwikkeling danig kunnen beroeren en ontwrichten⁸.

4 Waaronder Israel de in dit verband relevante afwegingen van Jan de Vries (*The economy of Europe in an age of crisis* (Londen, 1976) 139 vlg. buiten beschouwing laat, wordt niet duidelijk. Het artikel van I. J. Brugmans, 'De Oost-Indische compagnie en de welvaart in de Republiek' in: *Welvaart en historie* ('s-Gravenhage, 1970-1972) 28-37) dat op grond van bedoelde kwantitatieve vergelijkingen evenmin voor Israels stelling pleit, wordt nergens genoemd.

5 Zie 408-409.

6 J. A. Faber, 'The decline of the Baltic grain-trade in the second half of the seventeenth century' in: W. G. Heeres, e. a., ed., *From Dunkirk to Danzig. Shipping and trade in the North Sea and the Baltic 1350-1850* (Hilversum, 1988) 31-51.

7 De fasering kent de volgende perioden: 1590-1609, 1609-1621, 1621-1647, 1647-1672, 1672-1700, 1700-1713, 1713-1740. Voor de criteria aangelegd om tot deze periodisering te komen zie ook mijn volgende paragraaf.

8 Zie bijvoorbeeld L. Noordegraaf, 'Dearth, plague and trade: economy and politics in the Northern Netherlands, fifteenth to nineteenth centuries', *Economic and social history in the Netherlands*, I (1989) 49-66; *Idem* 'Internal trade and internal trade conflicts in the Northern Netherlands: autonomy, centralism and state formation in the preindustrial era', *Britain and the Netherlands*, X (te verschijnen).

Alleen blijft het voor de lezer altijd de vraag in welke *mate* dat het geval is. Hierin ligt de crux van een te beschrijvende historiografie.

Ter afsluiting, gegeven Israëls grote belangstelling voor de betekenis van de staatkundige in relatie tot de economische geschiedenis is het jammer dat zijn Braudelofobie hem, in combinatie met een extreme periodiseringsdrift, ervan heeft weerhouden zijn politiek-institutioneel geïnspireerde benadering te verbinden met de dominerende economische historiografie. Aanknopingspunten zijn er zeker: zijn boeiende, maar niet uitgewerkte stellingname over de grote voordelen van de federatieve en gedecentraliseerde Republiek ten opzichte van de absolutistische monarchieën voor de economie lijkt mij ter zake (411-412). In het bijzonder door voort te borduren op de suggesties van Klein had een integratie van de elkaar nu vreemd blijvende benaderingen echter een grotere historiografische winst kunnen opleveren. Daarvoor had Israël (188) in elk geval meer eer moeten geven aan de Leidse historicus, waar deze, in een kritiek op Wallerstein, de nationalistische wortels blootlegt van een geschiedschrijving die de trits centralisme-sterke staat-efficiënte economische politiek als hoogste wijsheid in het vaandel voert⁹. Ook het volgende citaat, waarin Klein ongetwijfeld de seriële geschiedschrijving mee wil laten klinken, had Israëls oog voor die integratie kunnen scherpen:

Binnen deze structuur [de institutionele structuur van de Europese pre-industriële samenleving na de middeleeuwen, L.N.] voltrokken zich evenwel ook procesmatige, kwantitatieve veranderingen, die onder meer tot uiting kwamen in de — in beginsel — meetbare op- en neergang van het economisch leven op de korte, middellange, lange en zeer lange termijn. De relaties tussen dit soort kwantitatieve veranderingen en het mercantilisme zijn vooralsnog onvoldoende onderzocht, al biedt de beschikbare literatuur toch de nodige aanknopingspunten daartoe¹⁰.

Al met al lijkt integratie mij een vruchtbaarder weg om tot meer kennis en inzicht in de economische geschiedenis te komen dan een polarisatie, die terug naar de negentiende eeuw voert¹¹. Kortom, met Israëls interessante stellingen kunnen we vooruit in de handelsgeschiedenis van de Republiek, maar in de uitwerking daarvan, getuige zijn boek, ook achteruit.

Periodiseren en kwantificeren

De door Israël gemaakte periodisering is, in overeenstemming met het belang dat hij aan de politiek in brede zin ter verklaring van economische omslagen hecht, deels afhankelijk van oorlog, wapenstilstand en vredessluiting (bijvoorbeeld 1609, 1621, 1647 (48), 1672, 1713). Veel meer dan de bekritiseerde serialisten, die minder abrupt veranderingen in de conjunctuur bespeuren, is hij geneigd dergelijke evenementen als cesuren aan te wijzen. Wonderlijk is dat, in het bijzonder in geval van de laatste fase (1713-1740), waarin de basismechanismen van ons overzicht werden vernietigd (376), die precisie ten dele verdwijnt. Enerzijds wordt 1740 als omslagpunt genoemd, maar daarnaast worden tal van andere jaren en subperiodes vóór en na 1740 als scharnier aangewezen, waarbij zelfs voor de jaren twintig en dertig van de achttiende

9 P. W. Klein, 'Dutch capitalism and the European worldeconomy' in: M. Aymard, ed., *Dutch capitalism and world capitalism* (Cambridge, 1982) 86.

10 P. W. Klein, 'Het mercantilisme' in: H. Baudet, H. van der Meulen, ed., *Kernproblemen der economische geschiedenis* (Groningen, 1978) 126.

11 Zie voor een voorstel tot synthese op basis van een kritiek op de Braudelianen, om in Israëls terminologie te blijven, L. Noordegraaf, *Overmoed uit onbehagen. Positivismen en hermeneutiek in de economische en sociale geschiedenis* (Hilversum, 1990). Jammer genoeg las ik Israëls boek pas nadat mijn tekst al in druk was.

eeuw van de *decisive turning-point* wordt gesproken. Zo'n formulering komt dicht bij de wijze waarop Braudelienan overgangen plegen te typeren, namelijk met marges van soms wel enkele decennia.

De bewijsvoering voor 1740 als cesuur wint zo niet aan kracht en waar dit jaar als specifiek breekpunt wordt aangewezen, vind ik de bewijzen niet altijd overtuigend. Israel stelt bijvoorbeeld dat omstreeks 1740 onze export van Rijnwijn naar het Baltisch gebied 'began to fall off appreciably in absolute as well as much more steeply than before in relative terms' (380-381). Hij verwijst hiervoor naar zijn tabel 9.1 'Dutch shipments of Rhine wine to the Baltic, 1661-1760 (% of total shipments)'. De grootste relatieve achteruitgang zie ik dan niet in de (toch al grof bepaalde) decennia 1721/1730-1731/1740, maar in 1711/1720-1721/1730¹². Dit voorbeeld staat niet op zichzelf. In veel gevallen (het wemelt van tabellen, grafieken en 'losse' cijfers) roepen de *presentatie, representativiteit en interpretatie* van de kwantitatieve gegevens vragen op. Wat de presentatie betreft, het materiaal is in die zin 'hap-snap' dat per fase steeds weer andere typen en soorten cijfers figureren.

Voor de liefhebber wat voorbeelden: tabel 5.23 'Value of annual textile output of Leiden' geeft voor 1630, 1642 en 1654 de waarde van saaien, fusteinen, rassen, greinen en lakens; tabel 6.17 voegt daaraan 1665, 1679 en 1701 toe, maar over fusteinen en rassen lezen we niets meer, terwijl nu opeens baaien zijn toegevoegd. Waarom? Geen commentaar. Dergelijke cijfers ontbreken voor de perioden vóór 1630 en na 1701 helemaal. Het is mogelijk dat Posthumus (Israels bron) die waarde in andere jaren niet geeft. Dat wordt echter niet duidelijk. Voorts leert de tabel uit Posthumus die Israel gebruikt, dat ook de waarde van warpen opgenomen had kunnen worden. Waarom is dat niet gedaan? Omdat de waarde daarvan voor een totaalindruk niet groot is? Dat geldt dan echter ook voor de wel opgenomen rassen en fusteinen. Dan: in de tekst merkt Israel onder verwijzing naar zijn tabel 6.17 op dat in 1654 de waarde van luxe-textiel meer dan 9 miljoen gulden bedroeg en in 1665 meer dan 10 miljoen. Uit deze tabel blijkt echter dat *fine products* (lakens en greinen) 7 en 6.060.000 miljoen deden. Posthumus geeft voor 1654 wel 9 miljoen, maar dan inclusief andere, niet luxe stoffen; voor 1665 nog geen 8 miljoen¹³. Ook Israels tabel 6.17 komt niet verder dan ruim 9 en 10 miljoen. Zoek het maar uit!

Ik heb overigens wel een idee waar het 'hap-snap' karakter van het cijfergebruik vandaan komt. Waar voor de serialisten cijfers steeds het hart van het betoog zijn, vormen zij voor Israel, evenals in de 'traditionele' economische geschiedenis, niet veel meer dan illustraties. Mogelijk is dit ook de reden dat steeds de ene uitspraak wel en de andere niet door tabellen wordt ondersteund.

Wat de presentatie betreft is het boek ook meer dan eens onevenwichtig. Neem pagina 387 met tabel 9.2 'Output of lakens at Leiden, 1700-1750'. Israels conclusie bij die cijfers is juist. Dan merkt hij echter op dat de saai-productie, evenals die van lakens, sterk daalde, maar dat die van greinen een bescheiden herleving na de Spaanse Successie-oorlog doormaakte. Waarom die saai- en greinproductie niet in tabelvorm? Omdat in de produktiereeksen van beide stoffen 1713, het jaar dat de overgang naar fase 7 markeert, geen opvallende cesuur laat zien? Posthumus geeft deze cijfers wel!

Op het punt van representativiteit gaat Israel erg ver. Een voorbeeld: een hoofdelement in de

12 Raadpleging van de door Israel niet verstrekte absolute cijfers leidt overigens tot een heel andere voorstelling van zaken (zie W. S. Unger, 'De publicatie der Sonttollen voltooid', *Tijdschrift voor geschiedenis*, LXXI (1958) 157-158).

13 N. W. Posthumus, *De geschiedenis van de Leidse lakenindustrie* ('s-Gravenhage, 1939) 941. In vergelijking met Posthumus geeft tabel 6.16 ook een rekenfout.

herstructurering van het massavervoer in Europa dat uit het Bestand voortvloeide, is zijns inziens de plotselinge drastische daling in de Hollandse vracht- en verzekeringspremies in verhouding tot die van Engelsen, Hanzeaten en Denen (87). Daardoor zou onze concurrentiepositie (verwijzing naar tabel 4.1-4.3) fundamenteel veranderd zijn. De tabellen geven 'Dutch freight charges for voyagers to fetch salt from Portugal, 1595-1609/1610-1620' (4.1/2) en 'idem and then on direct to the Baltic, 1600-1618' (4.3). Ik zie echter alleen Hollandse prijzen; verzekeringspremies ontbreken geheel. Voorts wordt alleen zout als massagoed genoemd en geen ander, noch op Nederlandse, noch op andere schepen. Ten vierde is het aantal bronnen zo gering dat de reikwijdte van de stelling onevenredig groot is in vergelijking met het bewijsmateriaal. Voor 1595-1620 uit 4.1/2 heeft Israel van de 26 jaren voor 11 jaren helemaal geen bronnen (notariële acten); voor 13 jaren slechts 1 bron; voor 1 jaar 2 en 1 jaar 4 bronnen. Ik beweer niet dat de stelling onzinnig is. Uit het materiaal valt de juistheid op grond van zo weinig bronnen echter niet af te leiden¹⁴.

Een mooi voorbeeld hoe Israel naar zijn op politieke en militaire criteria berustende periodisering toedeneert, geeft de interpretatie van tabel 4.9 'Dutch and English cloth exports to the Baltic, 1600-1620'. Hij stelt, onder verwijzing naar tabel 4.9, dat omstreeks 1609 (begin fase 2) de Hollandse textielexport naar het Balticum en andere markten een serieuze uitdaging ging vormen voor Englands positie als belangrijkste leverancier aldaar. De tabel leert echter dat onze export in absolute aantallen in vergelijking met de Engelse pas vanaf 1618 betekenis kreeg. Voorts kom ik na berekening van percentuele veranderingen van het ene op het volgende jaar tot heel andere conclusies betreffende *around 1609* (zie bijlage). Hoe ruim is 'around'? Als er nu toch een omslagpunt moet worden gefixeerd, zou ik zowel op grond van de absolute als de relatieve cijfers voor 1618 kiezen, dat wil zeggen dan zijn we al bijna in fase 3! Nog duidelijker blijkt dit 'toeredeneren' uit tabel 6.1. Om 1647/1648 als omslag te illustreren leidt Israel hieruit af dat de prijs van Mexicaanse cochenille op de Beurs in 1648-1652 meer dan een derde daalde. Afgezien van het feit dat ik na berekening niet verder kom dan nog geen 10%¹⁵, blijkt de daling in 1642-1646 ruim 38% te bedragen.

Wat de *continuïteit* in de reeksen betreft, zij reiken of niet over de fasen heen of worden in een volgende fase niet vervolgd. In het eerste geval moet de lezer voortdurend bladeren, in het tweede is er helemaal geen vergelijking mogelijk, zodat de ratio van de cesuren, c. q. de kritiek op Braudel, moeilijk te beoordelen valt. In het geval er gebladerd moet worden, valt op dat ook de voor reeksen vereiste *uniformiteit* geweld wordt aangedaan. Neem tabel 6.4, 7.2 en 8.2 'Voyages eastwards through the Danish Sound 1661-1672' (214), '1672-1700' (301), '1700-1714' (366). In 6.4 is er een rubriek *total* met toevoeging *includes Hanseatic traffic*, in 7.2 met *all shipping* en in 8.2 met *total including Hamburg*. Voorts geeft 6.4 wel Franse reizen, 7.2 en 8.2 niet; die geven in tegenstelling tot 6.4 Deense en Noorse. Vanuit de continuïteit gezien: voor na 1714 geen opgaven en voorafgaand aan 1661 slechts 1645-1654 (en alleen Engelse en Schotse schepen) (6.2) en 1497-1575 (alleen Nederlandse en Noord-Duitse schepen en nu alleen totalen in beide richtingen) (2.1). Bent u nog wel bij de les? Grafiek 4.1 en 9.1 maken het met weer andere indelingen en perioden nog onoverzichtelijker.

14 In tabel 4.4 ook zout van Frankrijk naar het Balticum en in 4.5 wijn van Bordeaux naar Amsterdam. Hierop heb ik soortgelijke kritiek.

15 Israel komt mogelijk op 1/3, omdat hij 1646 en niet 1648 als basisjaar neemt (1647 ontbreekt). In dat geval is de formulering '1648-1652' fout. Als toch 1646 is bedoeld, valt de prijsval uiteraard niet samen met de door Israel aangebrachte cesuur.

1648-1652: 14.63-13.20 = 1.43 (in guldens) = -9.77%.

1646-1652: 20.91-14.63 = 6.28 (in guldens) = -30.03%.

DISCUSSIE DUTCH PRIMACY IN WORLD TRADE

Bij cijferopstellingen is het zaak zoveel mogelijk *homogene* reeksen betreffende aard en kwaliteit van de gegevens te construeren. Zeker bij het 'mengen' van cijfers uit uiteenlopende bronnen mag verantwoording niet ontbreken. *Voorbeelden* waar dit nodig was, zijn de tabellen 7.16 en 9.12 waar zonder commentaar Luzac (1780-1783) en Posthumus (1939) als bron staan opgegeven. Wie geeft wat? Gebruikten zij dezelfde archiefbron, zodat Israel verantwoording overbodig acht¹⁶? Terzijde: 7.16 stopt bij 1702; wie bij Posthumus doorleest, is geneigd 1713 als cesuur te relativeren.

En: bronnenkritiek ontbreekt nagenoeg¹⁷. Dat geldt trouwens ook voor de kwalitatieve bronnen. We weten toch dat er door tijdgenoten al dan niet met opzet 'verdraaid' en 'vertekend' wordt? Liegen doen ze graag en nooit zonder reden. Zonder commentaar wordt de een wel en de ander niet geloofd.

Het moedernegotie-syndroom

Naast het primaat van de politiek en de daarmee samenhangende wijze van periodiseren en kwantificeren wil ik Israels boeiende visie betreffende de nijverheid naar voren halen. Veel nadruk legt hij op de bijdrage die de nijverheid met zijn efficiëntie, technische specialisatie en innovatie aan onze wereldhandelshegemonie heeft geleverd. Hij lijkt de hele nijverheid op het oog te hebben, maar het gaat hem toch vooral om die bedrijfstakken die voor grondstoffen en/of afzet afhankelijk waren van hoogwaardige produkten (409-410). Hoewel hij opmerkt dat de nijverheid deels in een nauwe relatie tot het bulkvervoer stond, wil hij die betekenis toch relativeren. Dit is begrijpelijk, want anders konden we op verkeerde ideeën komen, namelijk dat het massagoederenverkeer blijkbaar belangrijker is geweest dan het zijns inziens in werkelijkheid was:

But a large part of the bulk-carrying trade consisted of shipping grain, wine, fish, dairy products, and unprocessed timber and salt, activity which neither needed, nor benefited, home industry (114)¹⁸.

Ik vraag me af of die relativering terecht is. In elk geval zijn er in de dominerende economische geschiedenis voldoende aanwijzingen te vinden die het wederzijds belang van bulkvervoer en inlandse nijverheid beklemtonen. Enkele voorbeelden en ik begin dan maar met het *pièce de résistance*: de graanhandel. Daaruit kwamen grondstoffen voor bierbrouwerijen, distilleerderijen, mouterijen, gortterijen, grutterijen, stijfelmakerijen en beschuitbakkerijen (zo u wilt ook broodbakkerijen). Denk voorts aan grondstoffen als vlas, hennep, lijn- en raapzaad, ijzer en het door Israel zelf genoemde hout en zout. Denk ook aan de kalkbranderijen, de steen- en pannbakkerijen. Om een lang verhaal kort te maken: de massagoederensector profiteerde van vraag en aanbod uit belangrijke bedrijfstakken. Ik heb geen cijfers inzake dit belang, maar de opsomming lijkt me voldoende om dit aspect mee te laten wegen als het om het gewicht van de niet-luxehandel gaat.

16 Bij vergelijking blijkt Luzac slechts cijfers voor enkele jaren te geven; cijfers die ook nog eens gelijk zijn aan Posthumus. Wat heeft zo'n bronvermelding zonder commentaar nu voor zin? Temeer daar blijkt dat waar Israel in 7.16 het jaar 1669 (evenals Posthumus) opgeeft, Luzac 1668 geeft.

17 Uitzondering is de behandeling van de convoaien en licenten. Reden om daar op in te gaan is dat Israel ze moet corrigeren om zijn gelijk te halen.

18 Mogelijk bedoelt Israel (114, r. 1-5) dat de Braudelianen geen oog voor de relatie bulkvervoernijverheid hebben. Mij lijkt dit gezien hun opvatting een *integrale* economische geschiedenis te presenteren en niet één van losstaande sectoren dan niet juist geïnterpreteerd.

DISCUSSIE DUTCH PRIMACY IN WORLD TRADE

Voor een aantal industriële grondstoffen geldt dat zij weliswaar niet van overzee kwamen, maar uit het binnenland, bijvoorbeeld granen, hennep, vlas, tabak, enz. maar dit doet niets toe of af aan de betekenis van en voor het massavervoer. Ook de turfwinning werd door deze handel gestimuleerd: goedkope brandstof voor een hele reeks bedrijven die geen hoogwaardige Produkten leverden.

Zoals gezegd, Israel noemt wel een aantal van deze bedrijfstakken, maar liefst helemaal niet of zo weinig mogelijk in relatie tot dat massagoederenverkeer. Tekenend is dat de brouwerijen volgens de index slechts twee maal voorkomen en dan nog in ander verband dan het bulk- of Oostzeevervoer.

Met het noemen van enkele inlandse agrarische produkten en turf kom ik en passant op de wederzijdse relatie tussen Oosterse graanhandel en inheemse landbouw. Israel geeft in zijn hoofdstuk over de oorsprong van onze wereldhandelsheerschappij vóór 1590 duidelijk aan hoe belangrijk de graanimport is geweest voor de specialisatie in onze landbouw, als ook voor de arbeidsvoorziening in niet-agrarische sectoren. In de bepaling van de waarde van de Baltische handel na 1590 horen we daar niets meer over¹⁹. Mogelijk is de reden dat ook in dit geval ons moedernegotiesyndroom zou gaan opspelen.

Overdaad schaadt?

Tenslotte een kanttekening van heel andere aard. Met dit boek is specialistische kennis uit uiteenlopende bronnen mooi samengevat en toegankelijk beschreven. De kan echter niet achterhalen hoe de selectie in de literatuur heeft plaatsgevonden. Tsrael laat namelijk talrijke relevante studies buiten beschouwing; let wel, literatuur die voor zijn stellingname van direct belang is. Mogelijk vindt hij deze niet ter zake, maar ook dan blijft het merkwaardig zo veel te moeten missen. Waarom?

Daar is de impliciete ontkenning dat wij op de schouders van reuzen staan. Ik noem het stelselmatig ongenoemd laten van veel literatuur over de zestiende- en zeventiende-eeuwse handelspolitiek, waarin de invloeden van politieke en militaire gebeurtenissen en ontwikkelingen op de economie breed worden uitgemeten. Weliswaar is deze literatuur meest van oudere datum, maar dan blijft het nog vreemd, omdat Israel er in andere gevallen een voorkeur voor heeft (met voorbijgaan aan recente studies) over hetzelfde thema juist frekwent literatuur van vóór 1940 aan te halen. Het noemen van het nu ongenoemde zou heus geen afbreuk hebben gedaan aan zijn originaliteit betreffende het belang van politiek en oorlog voor de economische geschiedenis. Zeker waar Israel de Baltische handel zo centraal stelt, had zijn boek verrijkt en mogelijk genuanceerd kunnen worden door een verwerking van studies van Unger (1916; 2x), Meilink (1923), Brüner (1928 en 1929) en De Mey (1972 en 1976). Waarom bij de bespreking van het ontstaan van de VOC steeds teruggevallen op de *Gedenkstukken Oldebarnevelt* en de dissertaties van Van Brakel (1908), De Heer (1929) en Mansvelt (1922) buiten beschouwing gelaten? De vraag klemt te meer, daar Israel zelf de vraag stelt hoe deze NV *avant la lettre* tot stand kon komen. Waarom is bij de behandeling van de walvisvaart Haquebord (1984) niet gebruikt? Waarom komt, waar de Baltische handel zo wordt gerelativeerd, geen enkel artikel uit *The interactions of Amsterdam and Antwerp with the Baltic region, 1400-1800* (1983) aan de orde? Waarom wordt van Roessinghs dissertatie over de tabak (1976) alleen de synopsis in de *Acta Historiae Neerlandicae* genoemd, terwijl in het boek de door Israel zo belangrijk geachte

¹⁹ Behoudens een enkele regel, zoals op pagina 415. Wel komt de zuivelexport meer dan eens ter sprake, maar daar gaat het mij hier niet om.

trafieknijverheid uitgebreid aan bod komt? Waarom wordt nergens ingegaan op de literatuur over de arbeidsmarkt in de Republiek, terwijl juist voor begrip van het belang van de vaart op het Baltisch gebied in het geheel van de handel de werkgelegenheidsproblematiek essentieel is? Israel ziet het gewicht van dit thema in, maar rept nergens van publikaties waarmee hij zijn betoog mijns inziens aanzienlijk had kunnen verdiepen (onder andere Knotter (1984), Lucassen (1982 en 1984), Nusteling (1985)). Waarom wordt in de bespreking van de Zaanse molens alleen naar Van Braam (1944) en Hart (1976) verwezen en is het meest volledige overzicht, namelijk Van der Woude's *Noorderkwartier* (1972) daar niet gebruikt²⁰? Andere rariteit: waarom is in de voor Israel zo belangrijke bespreking van de politieke en militaire aspecten van de vaart op de Middellandse Zee geen gebruik gemaakt van Kemkamps *Handel op de vijand* (wel elders door hem genoemd)? De kom er niet uit waarom Israel zo selectief werkt. Alle genoemde studies (en een aantal andere die ik vanwege de ruimte laat zitten) zijn hier van direct belang.

Dat Israel een kritisch persoon mag heten, zal, na wat is gezegd over zijn behandeling van Braudel c. s., duidelijk zijn. Zijn betoogtrant kent vaak een polemische ondertoon. Ik heb daar geen probleem mee. Hij mag op tenen gaan staan en tegen schenen schoppen zo veel als hij zelf oorbaar acht. Wel denk ik dat zijn zendingsarbeid mede daardoor het doel te vaak voorbij schiet. Er is meer voor nodig om Braudelianen en daaraan verwante auteurs te overtuigen. Mede gezien zijn betoogtrant zullen zij hem doodzwijgen, ben ik bang. Dat zou jammer zijn: zijn stellingen op zich zijn boeiend en verdienen het om op de snijtafel terecht te komen. Kortom, wat mij betreft: lof en blaam.

20 Van sommigen van bovengenoemde auteurs zijn wel andere studies gebruikt.

DISCUSSIE DUTCH PRIMACY IN WORLD TRADE

BIJLAGE

Veranderingen van het ene op het volgende jaar in Nederlandse en Engelse textielexport naar het Balticum, 1600-1620 in procenten (afgerond)

	Nederlandse textiel	Engelse Textiel
1600-01	-35	-8
01-02	-60	-19
02-03	116	-4
03-04	37	4
04-05	2	-5
05-06	48	20
06-07	51	-25
07-08	19	52
08-09	10	1
09-10	-20	-31
1610-11	-5	0
11-12	43	10
12-13	-49	-10
13-14-	17	40
14-15	-34	-11
15-16	6	-18
16-17	7	-24
17-18	342	79
18-19	30	15
19-20	-35	-39

Bron: Israel, tabel 4.9

The 'New History' versus 'traditional history' in interpreting Dutch world trade primacy

JONATHAN I. ISRAEL

Reconsidering a sizeable work completed several years before, any author (and certainly this one) is apt to wish that he had been more precise here, supplied more information there, and so forth. It is natural also to think again about the validity of the concepts and interpretations employed. I should be less than truthful were I to pretend that I was then, or am now, absolutely sure of my ground at every step in my argumentation. This process of reconsidering is of some significance since it is likely to have a bearing both on the subsequent development of the author's own work and on that of those who react to it. Consequently, I am grateful for the opportunity to enter into dialogue with two such eminent economic historians as J. L. van Zanden and Leo Noordegraaf and, as it were, be helped by them in reconsidering. Both critics confer some praise, as well as a good deal of criticism, and I, in turn, would like to commence by affirming my regard for the breadth of their researches and the expertise they have shown in many relevant areas of study. Although I have fastened on what seem to me to be the main points of their criticism — and rejected them, at times rather forcefully, it is by no means my intention to suggest that their critical remarks are entirely lacking in force and validity. On the contrary, I readily accept that I have often failed to make my points in *Dutch primacy in world trade* as fully and clearly as I ought to have done, that I failed to use a number of relevant books and articles, and that my statistical tables reveal several (albeit mostly fairly minor) slips and discrepancies of presentation¹.

At the heart of Van Zanden's criticism is his attempt to demolish my analysis of the development of the Dutch overseas trading system during the period 1621-1647 what I call phase III, a period which he sees as 'mischien wel de klassieke jaren van bloei van de Hollandse stapelmarkt'. For Van Zanden, as for Braudelians and serialists generally, this quarter of a century is the culmination of a long process of material expansion, the most glowing and expansive phase of Dutch prosperity during the Golden Age. To interpret it as I do as a period (at any rate in the sphere of Dutch European commerce) of severe depression lasting more than a decade, followed from around 1633 by a slow, halting recovery thus as a period in which there was very little net growth, is to clash head-on with (and threaten) one of the most cherished doctrines of the New History. It is not surprising that Van Zanden gives high priority (and considerable space) to his attack and presses it hard, describing my discussion of the era 1621-1647 as *het dieptepunt* of the book.

To demonstrate that this was the 'classic' era of growth for Dutch trade and shipping (as well as for the Dutch economy generally), Van Zanden cites the *convooien* and *licenten*, or customs, returns for the years 1621/1647, claiming that the figures show that these rose by 52% in the case of the area under the jurisdiction of the Amsterdam admiralty college, 64% for that of Rotterdam, and 90% for that of Zeeland. At first glance this appears convincing enough and might seem to underpin Van Zanden's reference to the *wankele historisch-statistische basis* of my study. Yet, when one looks more closely it is evident that Van Zanden is profoundly wrong here. Moreover, the several errors in his argument are, as I see it, so typical of the inadequacies of the serialist approach to history generally, and the distortion to which I believe it is inherently prone, that

1 Some of these faults I hope to have corrected in the revised and slightly expanded Dutch version of the book, Jonathan I. Israel, *Nederland als centrum van de wereldhandel, 1585-1740* (Franeker, 1991).